

Гелена Чаплинська: міфи та реальність

*“Особиста біографія
Богдана Хмельницького
так бідна на реальні
і безсумнівні факти,
а так багата надміру
на легенди”*

*(М. С. Грушевський.
“Історія України-Руси”)*

І днією з найпопулярніших легенд, пов'язаних із життям гетьмана, є сварка з чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським, причиною якої стала романтична “боротьба за жінку”. Суть легенди полягає в тому, що після смерті першої дружини Б. Хмельницький жив невінчано з красунею Геленою. Чигиринський підстароста Д. Чаплинський під час нападу на Суботів захопив її і обвінчався з нею. Після корсунської перемоги Хмельницький відібрав Гелену. Цей шлюб благословив єрусалимський патріарх Паїсій у Києві. У 1651 р. дружину гетьмана було повішено за зраду.

За припущенням знавця української історії М. С. Грушевського, ця легенда виникла у другій половині XVII ст. під враженням родинної трагедії Богдана Хмельницького, яка сталася у травні 1651 р. і закінчила-

ся стратою цієї жінки. Щоб з'ясувати реальність історії з Геленою Чаплинською, проаналізуємо джерела. Перш за все писані самим гетьманом. На сьогодні відомо багато листів та документів Б. Хмельницького, в яких він скаржиться королеві на Чаплинського і вимагає його негайної видачі на розправу. Ось деякі з них:

1649 р., лютого 14. Переяслав. — Прохання Запорозького війська до Яна Казимира і польського уряду про умови заручення [2, 107].

“...Тому що вся війна почалася через Чаплинського, який, незважаючи на те, що я мав привілей його м-ті, відібрав у мене хутір, та ще й мені, Хмельницькому, погрожував смертю, і увесь цей вогонь спалахнув через нього, щоб його віддали на майбутню, як дасть бог, комісію”.

1649 р., серпень (7) 17. Табір під Зборовим. — Лист до Яна

Казимира відносно вимог Запорозького Війська [2, 127].

“...і воно не так мені потрібне, як все військо покійно просить в.к.м. про того зрадника, ...про Чаплинського, який, уподобавши собі мою убогу садибу, позбавив мене всього мого майна..., а також про те, що він підбив й.к.м. коронного хорунжого скарати мене на горло, з чого і ця непотрібна війна виникла. Покійно прошу в.к.м., м.м. пана, щоб він був покараний тією смертю, яку він бажав мені, щоб після цього інші ніколи не наважилися робити таких злочинів, яких не мені одному, але всьому війську чинили ці нерозважливі пани”.

Мотрона (Гелена) Чаплинська.
Худ. Н. В. Атамась.

Портрет Б. Хмельницького
XVIII ст. (автор невідомий)

1649 р., серпень (14) 24. Табір під Збаражем. — Лист до Яна Казимира.

"Найясніший милостивий пане королю, мій милостивий пане і добродію. Зазнавши світлої милостивої майже батьківської ласки в.к.м., я не бажаю, щоб не то якась душа в державі в.к.м.п.н.м. загинула, але й зів'яло одно стебло трави.

Однак тому, що ніяк не можу заспокоїти жалю, що його завдав мені Чаплинський, насмілююся в.к.м.м.п. просити, щоб він, який є початком всього лиха і через якого батьківщина стільки страждала, за благочестивим рішенням в.к.м., дав шию під меч. А якщо цього не буде, то я зрозумію, що попав у неласку в.к.м., хоч ласки в.к.м. я ніколи не переставав домагатися".

1650 р., березня (10) 20. Київ. — Наказ Богдана Хмельницького, посланий від Запорозького війська до короля Яна Казимира [7, 103].

"п.8... Ще раз просимо і про те, щоб в.к.м., н.м.п. згідно своєю обіцянкою, наказав покарати Чаплинського, який є винуватцем всього лиха і який надалі жодної послуги в.к.м. не зробить, а ми за наказом в.к.м. всіх покарали".

Як бачимо, в жодному з документів, а також і в так званому "реєстрі кривд", в якому детально розповідається про всі кривди і збитки Б. Хмельницького, нанесені Чаплинським, немає навіть згадок про відібрання у нього жінки. Так само не згадують про Гелену Чаплинську як про причину

сварки між Хмельницьким і Чаплинським і сучасники гетьмана. Тому М.С. Грушевський робить висновок, що лише трагічний кінець другої Богданової жінки привернув до неї увагу, і таким чином склалася пізніша історія про неї як про "степову Гелену", через яку розпочалася козацько-польська війна [9, 158].

Хто ж була ця жінка і як згадується вона в тогочасних документах? В опублікованих джерелах ім'я другої дружини Б. Хмельницького зустрічається не часто. У більшості випадків її називають "жінкою Чаплинського" або "пані гетьманша". Крім того, в історії вона фігурує як Гелена (на зразок Троянської Єлени, через яку розпочалась одна з найтриваліших в античній історії війн) та Мотрона (можливо, полька Гелена отримала це ім'я, коли вінчалася з Хмельницьким за православним обрядом).

Із свідчень козаків полку М. Кривоноса дізнаємося, що "весілля Хмельницького з дружиною Чаплинською" відбулося влітку 1648 р., ймовірно, тоді, коли гетьман після блискучих перемог над польськими військами повернувся до Чигирини [1, 73]. Проте, цей шлюб вважався незаконним. Київсь-

кий митрополит Сільвестр Косів відмовився його благословити, адже був живий чоловік Гелени — Даніель Чаплинський [1, 119]. Одруження Б. Хмельницького з колишньою дружиною чигиринського підстарости не оминули своєю увагою і автори козацько-старшинських літописів к. XVII — поч. XVIII ст.

Як у Самовидця, так і у Г. Граб'янки мова йде про те, що Хмельницький (з дозволу Цареградського патріарха) взяв за дружину "...свою куму, чигиринську старостиху Чаплинську, при ще живому чоловіку" [4, 5]. Г. Граб'янка додає, що "це вона в лиху годину умовила свого чоловіка випустити його [Хмельницького] з темниці" [4, 52].

Дещо інакше історію, пов'язану з другим одруженням Б. Хмельницького, описує у своєму літописі Самійло Величко. Він свідчить про те, що "Хмельницький, прийшовши з козацьким військом із Запорозжя до Чигирини, піймав був свого ворога Чаплинського і відтяв йому голову. Після того він пойняв собі в жінки його дружину" [6, 35]. Ці відомості є цілковитим вимислом, адже гетьман і пізніше вимагав у поляків видачі Чаплинського. Восстаннє його ім'я зустрічається в документах 1660 р. [6, 67].

Т. Шевченко. Богданова церква в Суботіві. 1845. Папір, акварель.

Т. Шевченко. Богданові руїни в Суботіві. 1845. Папір, акварель.

Т. Шевченко. Чигирин з Суботівського шляху.

комісар Речі Посполитої, погодився взяти з собою дружину лише за умови, що під час зустрічі гостей і пізніше не буде "незаконної" дружини Хмельницького [12, 20]. Це не особливо турбувало Богдана. Вітаючи польських комісарів, він "піднімав позолочену чару зі звичайною горілкою на честь послів польських та на честь жони своєї Чаплинської, родом польки, (що теж багато вбрана, і, мов п'яна, саме розтирала в черепку тютюн для Хмельницького) [4, 52].

Нагода узаконити стосунки з Геленою Чаплинською випала у Богдана Хмельницького наприкінці 1648 р., коли до Києва прибув Єрусалимський патріарх Паїсій. Гетьман скористався його присутністю, щоб вирішити особисті проблеми. За повідомленнями польських комісарів, вінчання гетьмана "с прелюбодійкою, женою Чаплинського" відбулося заочно, оскільки вона була на той час у Чигирині, а Богдан Хмельницький — у Києві. За здійснення обряду шлюбу гетьман подарував патріархові шість коней та 1000 золотих. У свою чергу, владику Паїсій відіслав відпущення гріхів пані Мотроні (навіть без її сповіді), а також подарував три самозапальвальні свічки, молоко Пречистої Діви та миску цитрин [1, 119].

Безперечно, пані Гелена мала вплив на гетьмана, хоча до його справ особливо не втручалась. Так, у дружини Богдана Хмельницького шукав захисту базиліанський монах п. Ласка, який відвідав з посольством Чигирин влітку 1649. Побачивши неприхильне ставлення до послів з боку гетьмана, він звернувся до "самої пані", щоб вона попрохала Хмельницького дати відповідь: "...Вона мене застерегла і просила, щоб я не наражав себе на небезпеку і взагалі, якщо хочеш бути неушкодженим, йди як можеш" [2, 231].

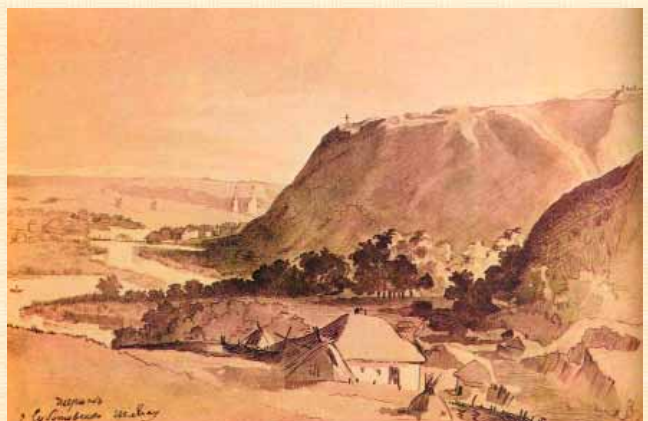
Сучасний український історик о. Юрій Мицик у своїй праці "Чигирин — гетьманська столиця" заперечує цей факт, наголошуючи на тому, що "заочне вінчання" є несумісним із суворими церковними канонами. Ніяких заочних шлюбів церква не укладає, тим більше під час посту. Інша річ, що Мотрона (Гелена) фактично розлучилася зі своїм чоловіком, і для ствердження цього факту та для укладення нового її шлюбу потрібне було благословення високої церковної інстанції. Воно могло бути дане заочно і стверджене Паїсієм під час його присутності у Києві [11, 44]. Скоріше за все, інформація про "заочний" шлюб Хмельницького, що виходила від дипломата Речі Посполитої Войцеха М'ясківського, який відверто ненавидів гетьмана, була нічим іншим, як спробою його скомпрометувати.

Після розгрому козаками польського гарнізону фортеці Кодак (жовтень, 1648 р.) вози зі здобиччю були відіслані до "пані гетьманши" у Чигирин. "Там же сама пані гетьманша, напившись з попом, подарувала йому капелана кодацького монастиря, щоб той виміняв на нього свого сина в орді" [2, 206].

Сам гетьман повідомляв про своє одруження брацлавського воєводу А. Кисля: "На війну з ляхами благословив, звінчав мене з жінкою і відпустив гріхи, хоч я й не сповідався" [12, 19].

Очевидно, Гелена була небайдужою до грошей. Посланець патріарха Паїсія з дарами до дружини гетьмана був вражений поганим прийомом і мізерною сумою винагорода [1, 119]. Посол від російського уряду до Б. Хмельницького Г. Неронов зазначав у Статейному списку про те, що гетьманша скаржилася йому, що їй "...государева жалованья нет" — і він змушений був подарувати їй також пару соболів [1, 279].

Як сприйняло цей шлюб оточення гетьмана, невідомо. Можливо, осудливо, адже для більшої вона і далі залишалась жінкою Чаплинського. Адам Кисіль, вирушаючи до Чигирина як

Подружнє життя Богдана Хмельницького та Гелени тривало лише три роки. На початку весни 1651 р. гетьман на чолі війська вирушив на Волинь. Саме в такий важкий та напружений час, коли він підійшов із військами до Берестецького поля, з Чигирини донеслася звістка про страту Мотрони.

Джерела по-різному розкривають обставини цієї справи. Найбільш детально про неї розповідає польський мемуарист Станіслав Освенцім, який почув цю історію з вуст короля Яна II Казимира під час вечері напередодні Берестецької битви. Дружина Б. Хмельницького закохалася в якогось "годинникаря", котрий служив у гетьмана управителем двору – "ключником". Їхній таємний роман, начебто, тривав досить довго, аж поки Богдан, беручи гроші на плату татарам із своєї скарбниці, не виявив пропажу барилка з червоними золотими. Спочатку подумав, що це його син, ідучи в похід на Литву, прихопив його на військові потреби. Однак, коли Тиміш відповів, що тих грошей не брав, наказав розслідувати цю справу. У ході розслідування з'ясувалося, що до крадіжки причетний управитель. Під тортурами він зізнався не тільки в крадіжці грошей, а й розповів про свої любовні стосунки з Геленою та її участь у викраденні. Розгніваний гетьман велів їх обох "розібравши голо, зв'язати разом так, як бували, і повісити" [10, 254]. Як додає Освенцім, король розповідав цю історію "з утіхою", постилізувавши її "для смішності" [10, 254].

Тогочасний високий литовський посадовець Альбрехт Радзивілл, який, можливо, теж чув цю історію в королівській компанії, був більш стриманим у своєму описі. В його версії Тиміш доніс батькові про укра-

дене золото та інтригу мачухи, і гетьман після проведення слідства звелів повісити жінку та її коханця "на одній шибениці" [8, 64].

Полонений черкаський козак Мартин, як свідчить у своєму листі від 14 червня 1651 р. ксьондз Рожевський, "О же не [Хмельницького] говорит, что [Хмельницький] приказал ее повесить. По лагерю ходят слухи, что причиной этого были перехваченные письма к ней от Чаплинского о том, чтобы сокровища спрятали, а самого Хмеля отравила. Тимошка приказал раньше пытать [ее] огнем, пока не собрал закопанные бочки с деньгами" [3, 468].

Нарешті, Йоахим Єрлич у своїх записках коротко нотує, що під час походу під Берестечко гетьман велів своїм листом, написаним до сина Тимоша, повісити свою жінку разом з іншими шістьма особами [9, 255].

Порівнюючи ці відомості, можна зробити висновок, що, скоріше за все, гетьман під час походу отримав якусь підозрілу звістку про свою жінку, можливо, від Тимоша, і дав йому певні вказівки, що зробити, якби ці звинувачення виявилися правдивими, і десь наприкінці трав-

ня під Зборовом отримав повідомлення, що підозри підтвердилися і його дружину покарано смертю.

Очевидно, трагічна звістка з дому глибоко схвилювала гетьмана і призвела до глибокого нервового потрясіння. Так, старець Павло записав у своїй реляції московському цареві, що коли він пішов "розгорювати гетьмана з тої журби", у яку він впав з причини відомостей про смерть дружини, він застав гетьмана у великому роздратуванні, що виявилось у вислові про політику Москви [10, 255].

Отже, проаналізувавши наявні історичні джерела, бачимо, що стосовно легенди про викрадення та насильне одруження Д. Чаплинського з жінкою Хмельницького документальних підтверджень не знаходимо. Хоча стосунки у чигиринського сотника з дружиною підстарости Чаплинського до 1648 р., напевне, були.

Відносно страти другої Богданової дружини, то цей факт дійсно мав місце. Причиною цієї трагедії могла стати як подружня зрада (всім відомо про холеричний темперамент гетьмана Б. Хмельницького), так і звинувачення у шпіонажі.

1. *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т II.* — М., 1954.
2. *Документи Б. Хмельницького.* — К., 1961.
3. *Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.* — К., 1965.
4. *Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки.* — К., 1992.
5. *Літопис Самовидця.* — Київ, 1971.
6. *Самійло Величко. Літопис.* — Т.І. — К., 1991.
7. *Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр.* — К., 1998.
8. *Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Клію.* — К., 2004.
9. *Грушевський М. Історія України-Руси.* — Т.VIII. — К., 1995.
10. *Грушевський М. Історія України-Руси.* — Т.XIX. — 1. — К., 1996.
11. *Мицик Ю. Чигирин — гетьманська столиця.* — К., 2007.
12. *Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі.* — К., 1994.